

Mokrzecki, Lech

Wizje nauki i oświaty uczonych gdańskich XVII i XVIII wieku

Kwartalnik Historii Nauki i Techniki 40/2, 7-14

1995

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej Bazhum, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych tworzonej przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie ze środków specjalnych MNiSW dzięki Wydziałowi Historycznemu Uniwersytetu Warszawskiego.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Lech Mokrzecki
(Gdańsk)

WIZJE NAUKI I OŚWIATY UCZONYCH GDAŃSKICH W XVII I XVIII WIEKU

Gdańsk był miastem, w którym szczególnie wiele uwagi poświęcono w okresie staropolskim problematyce nauki i oświaty z myślą o wykształceniu własnej kadry uczonych. W XVII w. przedstawiciele licznych rodów mieszczańskich uzyskiwali w młodości wszechstronną wiedzę i przygotowanie do prowadzenia działalności publicznej i zawodowej. W XVIII zaś stuleciu ukształtowała się poniekąd zawodowa warstwa *homines litterati*, której powierzono sprawowanie rządów w mieście. Nie może zatem dziwić fakt, iż pogłębienie refleksji nad zadaniami nauki i szkolnictwa było ważną kwestią dla znaczącej części patrycjatu i innych grup mieszczaństwa.

Duże znaczenie w kształtowaniu wizji nauki i oświaty reprezentatywnych dla elit umysłowych, jak i szerszej opinii publicznej, miały związki naukowe i kulturalne łączące Gdańsk z innymi ośrodkami w kraju i za granicą. W ich wyniku na przestrzeni stuleci uformowały się określone wyobrażenia, może nawet stereotypy, dotyczące znaczenia różnych czynników oddziaływających na obraz nauki i oświaty oraz ich funkcji we współczesności.

Istniejące w Gdańsku szkoły parafialne, gimnazjum akademickie i kolegium jezuickie oraz powstałe w XVIII w. towarzystwa naukowe stały się ośrodkami, w których kształcono młodzież, prowadzono badania oraz wymianę informacji i poglądów na tematy szeroko pojmowanej problematyki łączącej się z kulturą umysłową środowiska¹. Można zatem mówić o praktycznej realizacji różnych koncepcji dotyczących oświaty i nauki, a jednocześnie o roli środowiska gdańskiego jako pośrednika w upowszechnianiu, a niekiedy i modyfikacji wiedzy docierającej z zagranicy, aby ją porównać z własnymi ustaleniami i przemyśleniami.

Analiza dorobku nauki i oświaty w Gdańsku w XVI–XVIII w. pozwala określić kilka podstawowych cech, które są charakterystyczne dla ogólnej oceny głoszonych poglądów naukowych, realizowanych w praktyce rozwiązań organizacyjnych i uzyskanych wyników w szkolnictwie. Należy zwłaszcza podkreślić dużą otwartość na zdobycze nauki docierające różnymi drogami do miasta. Otwartość ta wyrażała się akceptującym podejściem do twierdzeń i ustaleń innych uczonych, także obcych, które zyskiwały aprobatę lub bywały odrzucane przez gdańskich badaczy wyłącznie na podstawie stosowanych kryteriów naukowych. Pewne ograniczenia występowały jedynie w dziedzinie teologii, gdyż wyznanie autora determinowało nieraz głoszone lub popularyzowane przez niego prawdy religijne. Natomiast w zakresie przyrodoznawstwa, humanistyki i prawa akceptowano poglądy, które wydawały się najbardziej trafne. Owa otwartość przejawiała się też w prowadzonych dyskusjach i polemikach na temat programu nauczania obejmującego na przykład znaczenie arystotelizmu dla współczesności, w których podważano szereg jego twierdzeń odnoszących się do przyrodoznawstwa².

Otwartość gdańskich uczonych przejawiała się także i w tym, że podejmowane *a priori* spory i dysputy były niezależne od wyznania głoszących je badaczy. Dlatego nieraz w szkołach protestanckich czytano dzieła autorów katolickich i analogicznie zdarzało się to w kolegium jezuickim w Starych Szkotach.

Istotną cechą charakteryzującą wizję nauki i edukacji było dostrzeżenie i docenianie ich wzajemnej zależności. Właśnie na przykładzie rozwoju nauk teologicznych daje się to zilustrować najwyraźniej. Cechą wspólną pedagogów protestanckich i katolickich było dążenie do ukształtowania światopoglądu religijnego wychowanków zgodnego z wyznaniem reprezentowanym w danej szkole. W zasadzie nie zamykano bram przed przedstawicielami innej orientacji, jednakże oddziaływanie profesorów i realizowanego przez nich programu wychowania było ukierunkowane na pozyskanie nowych wyznawców. Przeniesienie sporów religijnych do piśmiennictwa sprzyjało niekiedy podniesieniu jego poziomu, chociaż znamioną cechą publikacji teologicznych był ich polemiczny charakter i ostra krytyka oponentów, co rzutowało na warstwę merytoryczną zawartości tekstu. Stąd wśród wykładowców nauk teologicznych, historii świętej czy dziejów określonego kościoła ścierały się tendencje naukowe z pragmatyzmem kaznodziejским, nie pozostającym bez wpływu na różnorodne procesy integracyjne. Nauczanie religii i nauczanie własnego wyznania stawało się zatem naczelnym postulatem stanowiącym wspólną wizję działalności szkolnictwa gdańskiego związanego tak z protestantyzmem, jak i katolicyzmem.

Równie ożywione dyskusje budziły w środowisku uczonych gdańskich liczne propozycje dotyczące typów szkół oraz form i struktury zajęć. Ilustrację tego stanowi od połowy XVI w. rozwój różnorodnych placówek oświatych, poczynając od wszelakich kursów, szkół parafialnych, zakładów kształcenia zawodowego (Pawła Patera), aż do wyróżniającego się swym poziomem gimnazjum

akademickiego i mającego okresy rozkwitu kolegium jezuickiego. Owo zróżnicowanie zakładów potwierdza otwartość na przyjmowanie nowych rozwiązań zarówno przez członków Collegium Scholarchale, jak i bezpośrednich wykonawców tych idei. Można zatem mówić o wychodzeniu naprzeciw propozycjom przekształceń strukturalnych i organizacyjnych oraz chęci realizacji w Gdańsku wszystkich form, które aktualnie były znane w Europie, a które ze względu na przekrój mieszkańców wydawały się niezbędne w mieście. Dlatego też nie utworzono tu placówki na przykład o programie zbliżonym do akademii rycerskich. Pragmatyzm i otwartość w poszukiwaniu różnych rozwiązań były bowiem cechami najbardziej reprezentatywnymi dla wizji odnoszących się do nauki i oświaty gdańszczyzn w XVII–XVIII w.

Należy także podkreślić gotowość do stosowania i upowszechniania nowych metod nauczania zalecanych przez czołowych pedagogów europejskich. Odnosząc się z dużym zainteresowaniem do istniejących propozycji analizowano ich przydatność, uwydatniano pozytywne cechy i starano się przewidywać negatywne skutki związane z ich wdrażaniem.

W XVI w. pisali na ten temat rektorzy J. Hoppe i A. Franckenberger, przenosząc do Gdańska tradycje Melanchtona i Sturma, zaś w XVII stuleciu szczególne zainteresowanie budziły koncepcje Komenskigo dyskutowane i upowszechniane przez licznych profesorów³. Nie było to czymś wyjątkowym, ponieważ jego twórczość i dorobek naukowy znano w kręgach myślicieli europejskich.

Ważne miejsce w koncepcjach edukacyjnych zajmowały podręczniki, których różnorodność miała zapewnić odpowiedni poziom kształcenia. Dlatego obok publikacji dawniejszych uwzględniano najnowsze traktaty powstałe w kraju i za granicą. Stałe wzbogacanie ich zestawu potwierdza, iż ważnym zadaniem stawianym przed szkolnictwem był postulat szybkiego reagowania na nowe koncepcje pedagogiczne oraz pisanie i publikowanie wartościowych książek szkolnych.

Nie bez znaczenia dla rozwoju wizji odnoszących się do form kształcenia, realizowanych zwłaszcza w placówkach prywatnych, były wysiłki na rzecz zapewnienia uczniom niezbędnej wiedzy i umiejętności potrzebnych w przyszłej pracy zawodowej. Jeżeli nawiążemy do problematyki związanej z morzem, to uderza dążenie gdańszczyzn do zdobywania umiejętności w najlepszych szkołach i warsztatach zagranicznych oraz stałego ich doskonalenia w trakcie pracy pedagogicznej. Ważne miejsce zaś w propagowanych koncepcjach naukowych zajmowało przekonanie o potrzebie stałego unowocześniania stosowanego instrumentarium, prowadzenia licznych obserwacji i doświadczeń, łączenia rozwiązań teoretycznych z praktycznymi. Ilustruje to dobrze system nauczania nawigacji i budownictwa statków. Korzystano bowiem z podręczników i instrukcji opracowanych przez czołowych niderlandzkich konstruktorów, a następnie udoskonalano je, budząc uznanie zagranicznych specjalistów⁴.

Wizje dotyczące oświaty tworzone przez profesorów gdańskiego szkolnictwa protestanckiego zakładały położenie dużego nacisku na zwiększenie liczby wykładanych przedmiotów i unowocześnianie ich programu. Biorąc jako przykład nauki przyrodnicze, należy podkreślić już w pierwszej połowie XVII w. wielce krytyczny stosunek do poglądów Arystotelesa. Natomiast na przykładzie nauczania historii można nawet mówić o dość wczesnej w dziejach oświaty wizji wychowania regionalnego poprzez umacnianie w świadomości uczniów przywiązania do najbliższego środowiska i terytorium. W tej dziedzinie wizje dominujące w szkolnictwie katolickim i protestanckim były przeciwstawne.

Z kolei w dydaktyce zwyciężały stopniowo koncepcje akcentujące w procesie nauczania wyższość zgłębiania dziejów współczesnych aniżeli historii państw antycznych. Również na przestrzeni obu stuleci inaczej ujmowano zadania i funkcje historii jako nauki. O ile B. Keckermann odmawiał jej prawa do formułowania wniosków i ocen ogólnych uważając, że może jedynie rejestrować fakty szczegółowe, gdyż nie potrafi ich należycie wyjaśnić, o tyle J. Pastorius i jego następcy w XVIII w. widzieli już w historii samodzielną gałąź wiedzy, zdolną do badania genezy, przebiegu i skutków poszczególnych faktów i wydarzeń⁵.

Możliwości doskonalenia szkolnictwa upatrywano, jak się wydaje, w kilku płaszczyznach działania: zwiększeniu liczby wykładanych przedmiotów, pozyskaniu dobrych nauczycieli, ulepszeniu metod nauczania, rozszerzeniu programu, uzawodowieniu niektórych placówek. Również osiągnięcia gimnazjum akademickiego można analizować z punktu widzenia poziomu realizacji profesjonalnych zadań w dziedzinie przygotowania kadr dla administracji publicznej, sądownictwa, kościoła, handlu, żeglugi, zaspokojenia potrzeb szkolnictwa, medycyny itp. I dlatego doskonalenie treści nauczania z jednej strony odzwierciedlało tradycje oświaty klasycznej epoki odrodzenia i baroku, a z drugiej – wymogi Gdańska jako ważnego ośrodka politycznego i gospodarczego dawnej Rzeczypospolitej.

Badając zmieniające się wizje na temat działalności szkolnictwa i prowadzenia dociekań naukowych, należy podkreślić znaczenie, jakie przywiązywano w tym okresie do katalogów lectionum i innych dokumentów związanych z wprowadzaniem nowych profesorów. Służyły one bowiem prezentacji zainteresowanym kręgom ludności kadry pedagogicznej i jej najbliższych zamierzeń. W katalogach starano się w możliwie zachęcającej formie podać, naświetlić i uzasadnić wybór określonych zagadnień oraz przeznaczony na ich omówienie wymiar godzin. Można zatem uznać katalogi lectionum z jednej strony, jako przykład działalności popularyzującej prace istniejących w mieście placówek oświatowych, w tym znaczeniu służyły one dydaktyce i poszerzeniu kręgu oddziaływania szkół, a z drugiej – dostrzegać w nich mniej lub bardziej świadome poczynania mające na celu udokumentowanie i utrwalenie prowadzonej pracy. Jest to zatem ważne źródło historyczne służące ustaleniu aktualnie preferowanych zasad dydaktycznych

i wskazań metodycznych oraz informacji o przekształceniach strukturalnych poszczególnych placówek i ich miejscu w życiu miasta⁶.

Dla pełniejszej charakterystyki różnorodnych rozwiązań perspektywicznych, dotyczących nauki i oświaty propagowanych przez uczonych związanych z Gdańskiem w XVII i XVIII wieku, warto odwołać się chociażby do kilku wybranych przykładów ilustrujących i potwierdzających trafność sformułowanych wcześniej ocen.

Na początku XVII stulecia szczególnie cenne są uwagi i rozważania rektora gimnazjum Jakuba Fabriciusa i wybitnego profesora Bartłomieja Keckermanna. Należy podkreślić, że obaj byli zwolennikami wzbogacenia programu nauczania i obaj wypowiadali się na rzecz przedłużenia okresu nauczania szkolnego. Doceńiali bowiem fakt, że absolwent gimnazjum, aby mógł studiować w czołowych uniwersytetach europejskich, musi uzyskać gruntowne wykształcenie. Różne były jednak ich wizje dotyczące poniekąd hierarchii nauk decydujących o wszechstronności programu szkolnego. J. Fabricius uważał, że podstawą jest teologia, uwydatniał więc jej prymat i znaczenie dla aktualnie prowadzonych polemik z arianami, anabaptystami i katolikami. Zbliżone poglądy na temat zadań teologii głosili kilkadziesiąt lat później związani z Gdańskiem wybitni teologowie luterkańscy A. Calovius, S. Schelwig i I. Strauch, którzy w obronie wyznawanej doktryny prowadzili głośne polemiki w licznych ośrodkach naukowych Europy. Następcy Fabriciusa podkreślali już jednak wyższość filozofii i etyki w wykształceniu, kiedy on odnosił się jeszcze do nich wyraźnie lekceważąco.

Stosunek do matematyki i fizyki, a zwłaszcza do arystotelizmu, dzielił profesorów gimnazjum gdańskiego i wzbudzał wśród nich ożywione dyskusje. Można tu wspomnieć P. Krügera, wybitnego matematyka, którego przemyślenia zawarte w ogłoszonych traktatach i zachowanej korespondencji z wieloma uczonymi za granicą wykazują nowoczesne podejście metodologiczne i chęć podjęcia poważnych dysput naukowych na temat twierdzeń, które wydawały się być błędne, bez względu na autorytet osoby je reprezentującej. Dzięki temu, jak wspomniano, w gimnazjum gdańskim już od pierwszych dziesięcioleci XVII w. rozpoczęto spory wokół poglądów przyrodniczych Arystotelesa, co było w owym czasie prawie niespotykane w szkolnictwie katolickim⁷.

Inną wizję edukacji i miejsca w niej nauki miał B. Keckermann. Stał się on propagatorem szerokiego humanistycznego wykształcenia, którego podstawę miały stanowić filozofia, polityka, etyka, ekonomia i historia. Nie pomijał on też nauk przyrodniczych wypowiadając się na przykład w dziedzinie geografii za realizacją nowych koncepcji metodologicznych polegających na podziale tej dyscypliny na geografii powszechną i szczegółową (porównawczą). Nowością w skali europejskiej było analizowanie tego problemu jako całości, przy zastosowaniu identycznych zasad podziału. System morfologiczny Keckermanna oddzielał cechy i formy

nazwane *principalis* od *minius principalis*, wprowadzając uszczegółowienie genetycznych podstaw określonej gałęzi wiedzy⁸.

Na podstawie odmiennych wizji odnoszących się do zadań poszczególnych dyscyplin kształtowały się w Gdańsku odmienne zapatrywania na temat całości kształtu nauki i edukacji szkolnej. Różne też były uzasadnienia prezentowanych koncepcji. Prawnik K. Riccius zachęcał do studiowania literatury, prawa, ekonomii i matematyki, podkreślając ich znaczenie dla osób mających zająć się w przyszłości kupiectwem. Sekretarz Rady Miasta R. Curicke dążył do popularyzacji obowiązującego w Hanzie prawa morskiego i sam je komentował. W XVII i XVIII w. J. Mochinger, J. Seger, K. Sahn, J.A. Kulm, P. Pater i D. Gralath omawiali różne zagadnienia związane z morzem wiążące się z matematyką, nawigacją, budownictwem statków, a nawet z zasadami projektowania przestrzennego zapewniającego lepsze warunki pracy dla marynarzy⁹.

W XVIII w. S.F. Willenberg starał się w swych traktatach uwydatnić znaczenie nauki i zilustrować na przykładach możliwości wykorzystania jej dorobku dla jednostek i całych społeczeństw. W późniejszych rozważaniach zanalizował wieloznaczność samego terminu *scientiae* z punktu widzenia nauki czystej i stosowanej. Stał się on rzecznikiem uniwersalizmu w nauce, zwolennikiem nowych praw socjologicznych dotyczących wielkich grup społecznych. Jego wizja dorobku i walorów nauki była ściśle powiązana z procesem kształtowania osobowości i postaw ludzi. W sporze nowożytników ze starożytnikami reprezentował koncepcje tych pierwszych opowiadając się za ideą postępu. Poglądy Willenberga oddziaływały na stanowisko wyrażane potem przez jego ucznia, wybitnego prawnika i historyka pomorskiego z XVIII w. – Gotfryda Lengnicha¹⁰.

Powiązanie koncepcji naukowych i pedagogicznych było wyraźnym *signum temporis* uczonych gdańskich doby baroku i oświecenia. Między innymi problematyka morska stawała się płaszczyzną integracji działalności oświatowej i badawczej w ścisłym powiązaniu z pracą produkcyjną i obowiązującym stanem prawnym. Uczonym zależało bowiem, aby wyniki dociekań naukowych znajdowały zastosowanie w programie nauczania. Ich koncepcje naukowe były bliskie zarówno teorii edukacji, jak i praktyce. Kolejno zmieniały się wizje dotyczące najważniejszych dyscyplin decydujących o rozwoju innych gałęzi wiedzy, dla F. Fabriciusa była to teologia, dla B. Keckermanna – filozofia, dla G. Lengnicha – prawo, zaś dla J.A. Kulma i H. Kuhna – nauki przyrodnicze.

Można zatem mówić o zróżnicowaniu i postępie charakteryzującym poglądy uczonych gdańskich. Uwydatniano też zasadność nieskrępowania szkolnictwa w zakresie wyboru tak treści, jak i metod nauczania. W tej dziedzinie chętnie korzystano z dorobku europejskiego. W XVII i XVIII w. utylitaryzm, liberalizm i aktualizacja reprezentowanych koncepcji w nawiązaniu do przemyśleń Komenskiego, a następnie J. Locke'a dominowały w rozważaniach gdańszczan. Wspomniany Willenberg był zwolennikiem poznawania i rozwiązywania pod-

stawowych zagadnień współczesności, w dziedzinie zaś edukacji dążył do stworzenia modelu szkoły przyszłości, której absolwenci byłiby w pełni przygotowani do realizacji czekających na nich zadań.

Kończąc rozważania dotyczące wizji nauki i edukacji uczonych gdańskich w okresie staropolskim należy podkreślić ich zmienność, otwartość i stałą aktualizację w nawiązaniu do nowoczesnych stanowisk reprezentowanych w innych krajach europejskich, które stawały się nieraz inspiracją i tworzywem dla podejmowanych na terenie Prus Królewskich dociekań i formułowanych, niekiedy ciekawych, doniosłych i cennych *pro futuro*, refleksji.

Przypisy

¹ E. K o t a r s k i: *Rektorzy i profesorowie Gimnazjum Gdańskiego w XVII wieku. Rodowód – wykształcenie – kariera*. „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 1993 nr 3 s. 4 i n.; L. M o k r z e c k i: *Kontakty artystyczne i naukowe Gdańska z zagranicą w XVI–XVIII wieku*. W: *Rozprawy z dziejów XVIII wieku. Z dziejów komunikacji socjalnej epoki nowożytnej*. Pod red. J. Wojtowicza. Toruń 1993 s. 86 i n.; *Towarzystwo Przyrodnicze Gdańskie. W 250 rocznicę założenia. Materiały*. Pod red. J. Szukalskiego. Gdańsk 1993 s. 6.

² B. B i e ń k o w s k a, T. B i e ń k o w s k i: *Kierunki recepcji nowożytnej myśli naukowej w szkołach polskich (1600–1773)*. Cz. 1: *Przyrodznawstwo*. Warszawa 1973 s. 35 i n.; K. K u b i k, L. M o k r z e c k i: *Trzy wieki nauki gdańskiej*. Wrocław 1976 s. 138 i n.

³ B. N a d o l s k i: *Memoriał rektora gimnazjum gdańskiego Jakuba Fabriciusa z r. 1628*. W: *Gdańskie Gimnazjum Akademickie*. Gdynia 1959 s. 243 i n.; T. B i e ń k o w s k i: *Refleksja historyczna u Komeńskiego*. W: t e g o ż: *Komeński w nauce i tradycji*. Wrocław 1980 s. 10 i n.; L. M o k r z e c k i: *Jan Amos Komeński w Prusach Królewskich. Próba analizy*. „Rocznik Gdański” t. 53, 1993 z. 2 s. 51 i n.

⁴ *Nomenclatura navalis. Dwa gdańskie rękopisy z XVII w. o budownictwie statków*. Oprac. Z. B i n e r o w s k i i B. J a n i k. Gdańsk 1976 s. 15 i n.; L. M o k r z e c k i: *Początki wiedzy o morzu w dawnej Rzeczypospolitej*. Wrocław 1983 s. 41.

⁵ L. M o k r z e c k i: *Studium z dziejów nauczania historii*. Gdańsk 1973 s. 62 i n.

⁶ L. M o k r z e c k i: *Catalogi lectionum jako źródło do dziejów nauczania historii w osiemnastowiecznym Gdańsku*. „Zeszyty Naukowe Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Gdańskiego. Pedagogika – Historia Wychowania” nr 8, 1978 s. 118 i n.

⁷ M. C z e r n i a k o w s k a: *Piotr Krüger (1580–1638) – gdański matematyk i astronom, nauczyciel Jana Heweliusza*. „Rocznik Gdański” t. 47, 1987 z. 1 s. 225 i n.; zob też t e j ż e: *Piotr Krüger (1580–1639) – nauczyciel i współpracownik naukowy Jana Heweliusza*. „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 1987 nr 2 s. 369–386.

⁸ K. A u g u s t o w s k a: *Wstęp do B. K e c k e r m a n n: Brevis commentatio nautica*. Gdańsk 1992 s. 15 i n.

⁹ Zob. *Historia Gdańska*. Pod red. E. Cieślaka. T. 2. Gdańsk 1982 s. 686 i n., t. 3 cz. 1. Gdańsk 1993 s. 280 i n.

¹⁰ L. Mokrzecki: *Samuel Fryderyk Willenberg (1663–1748) jako autor rozważań o nauce i edukacji*. „Zeszyty Naukowe Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Gdańskiego. Pedagogika – Historia Wychowania” nr 9, 1979 s. 100 i n.

Lech Mokrzecki

VISIONS OF SCIENCE AND EDUCATION AS ESPONSED BY GDAŃSK SCHOLARS OF THE 17TH AND 18TH CENTURIES

Gdańsk in the 17th and 18th centuries was one of those cities where science and education were the focus of much public attention. This was because of necessity of educating a relatively large number of scholars here.

In the 18th century scholars were the elite of the society in Gdańsk and they had a "decisive voice" in political decision-making.

The analysis of their opinions and scientific attainments testifies to the openness of those to advances in knowledge at the time. There were only some limitations in the domain of theology.

The openness mentioned above was expressed in discussions and polemics connected with curricula and programmes of scientific research. The mutual relations and interdependences between science and education were appreciated, and Gdańsk scholars of the 17th and 18th centuries willingly pronounced their opinions on that subject.

The article presents the most important postulates of Gdańsk scholars of the 17th and 18th centuries. The main idea of those postulates was to perfect the school system and to achieve a higher efficiency of research work.